

ATEBE

Dinî Arařtırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 8 (Aralık / December 2022), 157-186

Hanefî/Mâtürîdî ve Şâfiî/Eş'arî Mezheplerinde İrtıdadı Sonrası İslâm'a Döner Kişinin Önceki Amellerinin Durumu

*The Status of Previous Deeds of the Person Who Converted to Islam After Apostasy
in Hanafî/Mâturîdî and Shâfi'î/Ash'arî Sects*

İbrahim Bayram

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Associate Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Kalâm

Tokat, Türkiye

ibrahim.bayram@gop.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4752-0447

ror.org/01rpe9k96

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Ağustos/August 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Kasım/November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as: Bayram, İbrahim. "Hanefî/Mâtürîdî ve Şâfiî/Eş'arî Mezheplerinde İrtıdadı Sonrası İslâm'a Döner Kişinin Önceki Amellerinin Durumu". *ATEBE* 8 (Aralık 2022), 157-186. <https://doi.org/10.51575/atebe.917066>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim Bayram).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Hanefî/Mâtürîdî ve Şâfiî/Eş'arî Mezheplerinde İrtidadı Sonrası İslâm'a Dönen Kişinin Önceki Amellerinin Durumu

Öz

Günahın, imanı ve diğer salih amelleri boşa çıkarmayacağı hususunda birleşen Ehl-i sünnet âlimleri, irtidadından sonra yeniden İslâm'a dönen kişinin ilk Müslümanlık devresinde işlemiş olduğu amellerin durumu hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Genel anlamda Hanefî/Mâtürîdîler doğrudan irtidad ile o amellerin boşa çıkacağını savunurken, Şâfiî/Eş'arîler ise bunun için ayrıca riddet üzere ölümü şart koşmuşlar, tek başına irtidad ile kişinin önceki amellerinin zayi olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Kelâm, fıkıh ve usûl gibi ilimlerle ilişkisi bulunan bu meselede kapsamlı yorumlar daha çok tefsirlerde kendisine yer bulmuştur. Burada Hanefî/Mâtürîdîler, sadece irtidad üzerinden amellerin boşa gideceğinden bahseden Mâide suresi 5/5. ayetini; Şâfiî/Eş'arîler ise bu boşa gitmeyi riddet üzere ölüm haline bağlayan Bakara suresi 2/217. ayetini esas almıştır. Taraflar, birbirlerine karşı ilgili ayetler üzerinden farklı istidlallerde bulunmuş, muhtelif cevaplar vermişlerdir. Bunların içerisinde en esaslı ihtilaf noktasını ise usul tabiriyle mutlak olan ilk ayetin mukayyed konumunda bulunan ikinci ayete haml edilip edilmeyeceği meselesi teşkil etmiştir. Hanefî/Mâtürîdîler ilgili ayetler özelinde mutlakın mukayyede hamil şartlarının oluşmadığı düşüncesiyle bu işleme karşı çıkarken, bu konuda daha esnek tavır alan Şâfiî/Eş'arîler ise oluşan şartlar çerçevesinde bu hamil işlemine onay vermiş, buna bağlı olarak da ilgili görüşlerine ulaşmışlardır. Taraflar, ilgili ayetleri değerlendirirken, açıklamalarını, daha çok tertip itibarıyla önce gelen ve mukayyed konumunda bulunan Bakara suresi 2/217. ayetinin izahında getirmişlerdir. Şâfiî/Eş'arî ilim ehli zaten ilgili ayeti temel aldıkları için onların konuyu inceledikleri yerin bu ilahi kelamın tefsiri olması gayet anlaşılabilir bir husustur. Hanefî/Mâtürîdî zevat ise, daha çok Şâfiî/Eş'arîlerin ayete yükledikleri manaya cevap vermek amacıyla konuyu burada işlemişlerdir. Şâfiî/Eş'arîler, mutlakı mukayyede haml etmelerinin bir gereği olarak konuyla ilgili iki ayetten, Bakara suresi 2/217'yi esas alarak hükümlerini bunun üzerine bina etmişler ve aslında tek ayeti kıstas kabul etmişlerdir. Buna karşılık Hanefî/Mâtürîdîler ise, ilgili iki ayet özelinde mutlakın mukayyede hamil şartlarının gerçekleşmediği iddiasıyla onların her ikisinden ayrı ayrı hüküm çıkarmışlardır. Bu çerçevede ilk ayetten, irtidad üzere ölümün, ebedi hüsrânı gerektirmesi, ikinci ayetten ise irtidadın mutlak şekilde amelleri zayi etmesi sonucuna ulaşmışlardır. Burada iki mezhep arasındaki ayrılığın en tipik semeresi, kişinin Müslüman iken yerine getirdiği örneğin hac ibadetini, irtidad sonrası İslâm'a döndüğünde yeniden yapıp yapmayacağı konusunda ortaya çıkmaktadır. Amellerin ancak irtidad üzere ölümle zayi olacağını düşünen Şâfiî/Eş'arîler yeniden hacca gitmeyi gerekli görmezken, ölüm gerçekleşme de irtidad ile amellerin doğrudan zayi olacağını düşünen Hanefî/Mâtürîdîler ise ilgili kişiyi hac ile sorumlu tutmaktadır. İşte bu çalışmada tarafların savundukları görüşün temel fikri çerçevesi ile muhaliflerine ne tür eleştiriler getirdikleri arka planın izah edilmesine gayret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Fıkıh, Şâfiî/Eş'arîler, Hanefî/Mâtürîdîler, İrtidad, İslâm'a Dönüş.

The Status of Previous Deeds of the Person Who Converted to Islam After Apostasy in Hanafi/Maturidi and Shafi'i/Ash'ari Sects

Abstract

The scholars of Ahl as-Sunnah, who are united in the view that sin will not nullify faith and other good deeds, dissented from opinion on the status of the deeds of the person who converted to Islam after his apostasy, in the first Muslim period. In general, Hanafi/Maturidis argued that those deeds would be in vain with direct

apostasy, while Shâfiî/Ash'arîs also stipulated death for this purpose, and claimed that a person's previous deeds would not be lost with apostasy alone. Comprehensive interpretations on this issue have found a place for itself mostly in tafsir rather than disciplines such as kalam, fiqh and usûl. Here, while Hanafî/Mâtürîdîs grounds on verse 5/5 of the Surah al-Ma'idah, which only mentions that deeds will be in vain through apostasy; Shâfiî/Ash'arîs is based on verse 2/217 of Surah al-Baqarah, which connects this futility to death as apostasy. The parties made different inferences against each other over the relevant verses and gave various answers. The most fundamental point of disagreement among these was the question of whether the first verse, which is muṭlaq in terms of usûl, should be attributed to the second verse, which is in the position of muqayyad. While Hanafî/Mâtürîdîs objected to this process with the thought that the conditions for attributing muṭlaq to the muqayyad were not met in the relevant verses, Shâfiî/Ash'arîs, which took a more flexible stance on this issue, approved this attributing process within the framework of the conditions and accordingly reached their relevant views. When the parties evaluated the relevant verses, they made their explanations mostly in the explanation of the 2/217 verse of the Surah Baqarah, which is prior to the arrangement and is in the position of a muqayyad. Since Shâfiî/Ash'arî scholars are already based on the relevant verse, it is quite understandable that the place where they examine the subject is the interpretation of this divine word. Hanafî/Mâtürîdîs, on the other hand, examined the issue here in order to respond to the meaning attributed to the verse by Shâfiî/Ash'arîs. Shafi'i/Ash'aris based their judgments on one of the two verses, Surah Baqara, 2/217, as a requirement of attributing muṭlaq to the muqayyad, and in fact, accepted a single verse as a criterion. On the other hand, Hanafî/Mâtürîdîs, made separate judgments from both of them, claiming that the conditions for attributing muṭlaq to the muqayyad, were not fulfilled in the two related verses. In this context, they concluded from the first verse that death as apostasy necessitates eternal disappointment, and from the second verse, apostasy absolutely wastes deeds. Here, the most typical result of the separation between the two sects emerges as to whether a person will repeat the pilgrimage, for example, he performed while he was a Muslim when he returns to Islam after apostasy. While the Shâfiî/Ash'arîs, who thought that deeds will be wasted only by death due to apostasy, did not consider it necessary to go on pilgrimage again, while Hanafî/Mâtürîdîs, who thought that deeds will be lost directly with apostasy even if death does not occur, held the person responsible for pilgrimage. In this study, it will be tried to explain the basic intellectual framework of the view advocated by the parties and the background of what kind of criticism they brought to their opponents.

Keywords: Kalâm, Fiqh, Shâfiî/Ash'arîs, Hanafî/Mâtürîdîs, Apostasy, Return to Islam.

Giriş

İnsanlara hidayet kaynağı olarak gönderilen İslâm dini bir yandan muhataplarına çeşitli yollarla çağrılarda bulunurken diğer yandan bu davete icabet edenlerin çiğnememeleri gereken sınırları belirleyerek, sınırların aşılmasını dini dairenin dışına çıkılması olarak kabul etmekte ve bu durumu mensuplarına haber vermektedir. Bu yaklaşımın en açık örneklerinden birini İslâm dininde görmek mümkündür. Bu din, bağlularını Müslüman olarak adlandırırken, onların içerisinden söz konusu hududu çiğneyen kimseleri mürted¹ olarak nitelendirmektedir.

¹ Redd kelimesinden türeyerek irtidâd anlamı bildiren temel ayetler hakkında bk. el-Bakara 2/217; el-Mâide 5/54; Muhammed 47/25.

İslâm dininden dönme anlamını içeren irtidad, farklı veçheleriyle ilim ehlini meşgul etmiştir. Kur'an ve hadisten hareketle mürtedler² hakkında hükümler belirleyen ulema, bu meyanda onlarla ilgili takip edilecek uygulamaları beyan etmişler, eserlerinde konuya dair geniş açıklamalarda bulunmuşlardır. Genel anlamda mürtedin, ilki; fikrinde sebat edip İslâm'a dönmeme, diğeri; yeniden Müslüman olma şeklinde iki farklı tavır alması söz konusudur. Onunla ilgili hükümler de bu minval üzerinden tespit edilmiştir. Bu noktada irtidad sonrası yeniden dine dönen kişiyle ilgili farklı mevzular tartışma konusu edinilmiştir. Bunlardan birini de bu kişinin, önceki salih amellerinin durumu meselesi teşkil etmektedir.³

Bir amelin salih olabilmesi için onun iman üzere gerçekleşmesinin asgari şart konumunda olduğu bilinmektedir. Burada cevaplanması gereken soru mümin iken işlenen amelin üzerinden geçen irtidadın o ameli nasıl bir yere konumlandıracağıdır. İşte irtidadı sonrası yeniden İslâm'a giren kişinin, mümin iken işlemiş olduğu amellerinin durumu Hanefî/Mâtürîdî ve Şâfiî/Eş'arî mezhepleri arasındaki ihtilafli mevzulardan birini teşkil etmektedir. Bu konuda genel çerçeve içerisinde Hanefî/Mâtürîdîler kişinin bu durumunda önceki salih amellerinin döndüğünü ret, Şâfiî/Eş'arîler ise kabul etmektedir. Ancak işin ayrıntısına gidildiğinde daha sonra geleceği üzere elbette farklı bir kısım hususlar da ortaya çıkmaktadır.

Taraflar, konuyla ilgili yaptıkları açıklamalarda ağırlıklı olarak irtidad ve inkârcılığın karşılığında amellerin boşa gitmesi yani ihbâtın zikredildiği bir kısım ayetlere dayanmaktadır. Söz konusu ayetlerin başında “..İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürsa, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır...”⁴ ve “Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider.”⁵ mealindeki ilahi kelâm örnekleri gelmektedir. Bu noktada konuyla ilgili fikirlerini temellendirme adına Hanefî/Mâtürîdîler ikinci ayete Şâfiî/Eş'arîler ise ilk ayete başvurmaktadır. Buna bağlı olarak da her iki fırka, diğerrinin istidlalde bulunduğu ayetin, daha farklı şekilde algılanması

² Dinden dönmeyle bağlantılı kabul edilen ayetler hakkında bk. el-Bakara 2/108, 217; Âl-i İmrân 3/86-91, 106; 177; en-Nisâ 4/115, 137; el-Mâide 5/5, 54; en-Nahl 16/106; el-Hacc 22/11; Muhammed 47/25. Mürtedin ölüm ile cezalandırılmasını bildiren temel birkaç hadis için bk. Buhârî, “İstitâbetü'l-mürteddîn”, 2; “Diyât”, 6.

³ Daha çok fikhın bir alt konusu olarak ele alınan irtidad ve mürted hakkında yapılan kimi müstakil çalışmalar için bk. Cebr Muhammed el-Fudeylât, *Ahkâmü'r-ridde ve'l-mürteddîn* (Amman: Dâriü'l-Arab, 1407/1987); Abdullah Zübeyr Abdurrahman Sâlih, *Ukûbetü'l-mürted ve şübühatü'l-muasırîn* (Mekke: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, 1433); Muhammed Berâ Yasin, *Ukûbetü'l-mürted fi's-şerîati'l-İslâmiyye ve cevâbu muâzâti'l-münkirîn* (Cidde: Merkezü't-Te'sil li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs, 2014/1435); Taha Câbir el-Alvanî, *Lâ ikrâhe fi'd-din: işkâliyyetü'r-ridde ve'l-mürteddîn min sadri'l-İslâm ile'l-yevm* (Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyü'l-Arabi, 2014).

⁴ Kur'an Yolu (Erişim 5 Ağustos 2022), el-Bakara 2/217.

⁵ el-Mâide 5/5.

gerektiğine dair yorumlar getirmektedir. Diğer ifadesiyle birbirlerine cevaplar verip birbirlerinin istidlallerini boşa çıkarmaya çalışmaktadır.

Temelde mesele, kelâm dışında fıkıh ve usûl-i fıkıh ile de alakalı bir konudur. İman, imandan çıkma, iman-amel ilişkisi mevzu bahis olması açısından kelâm; ilk Müslümanlık devresinde ifa edilen namaz ve hac gibi ibadetlerin, irtidad sonrası iman aşamasında yeniden yerine getirilip getirilmeyeceği boyutuyla fıkıh; konuya dair hükme ulaşılırken, esas alınan temel kaideler itibarıyla usûl-i fıkıh için içerisine dâhil olmaktadır. Yine ayetlerin yorumlanma biçimleri de dikkate alındığında konunun tefsir literatürü ile de ilişkisi gündeme gelmektedir. Nitekim tefsirler bu bağlamda belki de en önemli kaynak konumunda bulunmaktadır. Mesele, her ne kadar bu boyutluluğa sahip olsa da daha sonra geleceği üzere onun özünü bir usul (usûl-i fikh) anlayışı farklılığına dayandırmak mümkün gözükmemektedir. Bu usul farklılığı fıkhı yansıdığı anda ilgili mesele, fıkhıta Hanefî-Şâfiî; kelâmı ise genel çerçeve içerisinde tam da bu iki mezhebin karşılıklı olan Mâtürîdî-Eş'arî fırkaları üzerinden dile getirilmektedir. Nitekim hilaf türünün önemli örneklerinden birini veren Abdürrahîm Şeyhzâde'nin (ö. 12./18. yüzyıl) meselenin taraflarını, Hanefî meşâyihî ile Şâfiî ve onun yolundan giden Eş'arîler şeklinde zikretmesi de bu hususu güçlendirmektedir.

Konu ele alınırken, önce amellerin boşa çıkmasından ne kastedildiğini ortaya koymak önem arz etmektedir. Bu husus aktarıldığında artık iş, tarafların konuyla ilgili yaklaşımlarını temellendirirken hangi delillere başvurdukları, birbirlerinin istidlal veçhelerine nasıl karşılık verdiklerini zikretmeye kalacaktır. Meseleyi daha çok kelâmî veçheden ele almayı hedefleyen bu çalışmada ikinci boyut daha büyük bir önemi haizdir. Konunun izahında görülebildiği kadarıyla hem Hanefî/Mâtürîdî hem de Şâfiî/Eş'arî müellifler, genel itibarıyla kendi fikirleri dışında muhalifi oldukları anlayışların da yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bazen buna istidlal şekilleri ve ilgili ihtilafın neticesi gibi hususlar da eşlik etmektedir. Bu yüzden tarafların görüşü, kimi zaman muhaliflerinin eserleri üzerinden de aktarılacaktır.

Çalışmanın temel hedefi tarafların konuyla ilgili anlayışlarını temellendirmeleri ve bu noktada kullandıkları argümanların aktarılması olduğu için, her ne kadar meseleye kelâmî yönden yaklaşılmaya çalışılsa da onların usûl-i fıkıh zaviyesinden yaptıkları açıklamalar ön plana çıkacaktır. Usul açısından yapılan bu aktarımlar, meselenin özünün nereye dayandığını göstermeye hizmet edecektir. Bunlar aynı zamanda bir ilim ehlinin, sahip olduğu fıkıh, usul ve kelâm anlayışının birbirinden kopuk olmadığını ortaya koyacak, yine ayetlerin de aynı bakış açısıyla tefsir edildiğinin yahut anlaşıldığının ipuçlarını verecektir. Tabii varılacak bu sonuçların değişmez mutlak hakikatler olmadığı da asla gözden ırak edilmeyecektir. Burada ihtilafın fiilî neticesine ulaşmak için konunun fikhî boyutuna -kısa da olsa- zaruri olarak yer verilecektir. Tefsirlerde konuyla ilgili zikredilen izahlardan yararlanılırken ise bahis dışına çıkılmamasına

gayret gösterilecektir. Mesele mümkün mertebe ilgili görüşleri savunan tarafların bunu ne tür gerekçelere dayandırdıkları, aksi düşünceye hangi açılardan cevaplar verdikleri üzerine yoğunlaştırılacaktır. Elbette zaman zaman satır aralarına yorumlar da ilave edilecek ve nihayet çalışma sonuç kısmı ile tamamlanacaktır.

1. Amellerin Boşa Gitmesi

Kur'an'da masdar kipinde geçmese de farklı fiil kalıplarında kullanılan ihbât (الإحباط) kelimesi,⁶ genel anlamda bir şeyi boşa çıkarma, heba etme anlamına gelir. Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) aktarımına göre kelimenin aslı olan "habt" ifadesi, hayvanın bir şeyi karnı şışecek (helak olacak) kadar çok yemesi anlamında kullanılmaktadır.⁷ Ayrıca kendisiyle fayda ve salah istenilen bir şeyin fesada uğraması manasına gelmektedir. Yine mecazi çerçevede yararlı bir şeyin ifsat olması, faydalı zannolunan işin fasit çıkması anlamlarında da kullanılmaktadır. Kelime "ihbât" şeklinde zikredildiğinde ise iptal etme anlamı murat olunmaktadır.⁸

Konumuzla alakalı olan husus ise amellerin ihbâtıdır. Bu ifadeden; kendisi ile ilaha yakınlaşma kastedilen ve salih olduğu zannedilen ancak dini çerçevedeki bir engele mebni itibardan düşen ameller anlamı maksuttur.⁹ İsfahânî'nin tasnifiyle amellerin boşa gitmesi anlamını içeren bu ihbâtın üç şekli vardır. İlki, dünyevî olması ve ahirette bir kazanç getirmemesi; ikincisi, ahiretlik olsa da işleyenin Allah için yapmaması itibariyle amellerin boşa gitmesidir. Nihayet üçüncüsü, salih olsa da karşısındaki kötülükler sebebi ile amellerin mizanda hafif gelmesi yönüyle onların heba olmasıdır.¹⁰

Kelâmî perspektifle amellerin boşa gitmesi meselesinde ise hem ittifak hem de ihtilaflar söz konusudur. Küfür üzere ölünmesi halinde amelin fayda sağlamayacağına fikir birliği vardır. Buna karşın günahına tövbe etmeden ölen kişinin salih amellerinin boşa gidip gitmeyeceği meselesinde ise görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ehl-i sünnet, burada bir ihbâtтан bahsedilemeyeceğini savunurken, Mu'tezile ise bu şekilde ölen kişinin amellerinin boşa çıkacağı ve onun cennete gidemeyeceği görüşünü ileri sürmektedir.¹¹ Ehl-i sünnet'in kendi aralarında

⁶ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1408/1987), 193.

⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimaşk: Dârü'l-Kalem; Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye, 1430/2009), 216.

⁸ Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984), 21/299.

⁹ İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/299.

¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, 216.

¹¹ Ebû Saîd Abdurrahmân el-Mütevellî, *el-Ğunye fi usûli'd-dîn*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1987), 171; Ebû Bekir İbn Meymûn, *Şerhü'l-İrşâd*, thk. Ahmed Hicâzî Ahmed es-Sekâ (Kahire: Dârü't-Tezâmün, 1407/1987), 628; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr

ihtilafa düştüğü ihbât meselesi ise, daha önce ifade edildiği üzere irtidad sonrası İslâm'a dönen kişinin, önceki amellerinin durumuyla alakalıdır. Bu noktada Hanefî/Mâtürîdîler, İslâm'a dönülsün yahut dönülmesin irtidad ile önceki amellerin boşa çıkacağını, burada bu hal üzere (irtidad) ölünmesinin şart olmadığını savunurken; Şâfiî/Eş'arîler ise, amellerin boşa gitmesi için irtidad üzere ölünmesinin şart olduğunu, yoksa İslâm'a yeniden dönülmesi halinde amellerin heba olmasından bahsedilemeyeceğini ileri sürmektedir.¹²

Bu konuyla alakalı olarak Hanefî/Mâtürîdî ulema birtakım detaylar da paylaşmaktadır. Hanefî/Mâtürîdîlere göre kişi irtidat ettikten sonra İslâm'a döndüğünde önceki amelleri boşa çıkar.¹³ Riddet, önceki amelleri tamamen ortadan kaldırdığı için kişi, bununla annesinden doğduğu gün gibi olur.¹⁴ Bu noktada bir vesileyle irtidadın bütün amelleri boşa çıkardığını belirten meşhur Hanefî fakihî Şemsü'l-eimme es-Serahsî'nin (öl. 483/1090 [?]) ifadesiyle ise bu kişi sanki şu an Müslüman olmuş (aslen) kâfir konumunda bulunur.¹⁵ Yani sonuç itibariyle böyle bir duruma sahip olan kişinin öncesine ait bir salih amelinden bahsedilemez. Bu konuda Şeyhzâde'nin, Hocazâde Abdünnaşîr Efendi'ye (öl. 990/1582) nispet ettiği görüşe bakılacak olursa o, ilk aşamada benzer bir görüş zikrettikten sonra işi İslâm'a dönen bu kişi için daha ağır hale getirir. Bu zata göre geçmişe ait bir hayır barındırmaması itibariyle ilk kez Müslüman olan ile küfre düştükten sonra yeniden İslâm'a dönen kişi arasında fark yoktur. Hatta bu ikinci kimse diğerinden daha kötü durumdadır. Zira ilki, İslâm'a girmekle önceki kötülüklerinden kurtulurken, ikincisi kötülüklerini/amelsizliğini beraberinde getirmektedir.¹⁶ Bu durumda yeniden İslâm'a dönen kişi, ona ilk kez giren kimse gibi tam anlamıyla beyaz bir sayfa açamamış olmaktadır.

Bütün bu izahlar, Hanefîlerin yeniden İslâm'a dönen kişi hakkında Şafiîlere nispetle, daha ağır kararlar benimsediğini ortaya koymaktadır. İlgili yaklaşımlar nakledildikten sonra burada

b. Ahmed b. Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996), 624-625.

¹² Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Halil Me'mûn Şeyha (Beyrut: Dârü'l-Marife, 3. Basım, 1430/2009), 127; Alaeddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi meâni't-tenzil=Tefsirü'l-Hâzin*, tsh. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/147.

¹³ Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Maher Edîp Habbûş-Fâdî el-Magribî (İstanbul: Beyrût: Dârü'l-Lübâb, 1440/2019), 3/188-189; Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/181; Abdürrahim b. Ali Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid* (Kahire: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317/1899), 57.

¹⁴ Ebü'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmâil Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb fi furû'ı mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Ahmed İzzü İnâye ed-Dimaşkî (Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1423/2002), 5/9.

¹⁵ Ebü Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1409/1989), 2/134.

¹⁶ Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 57.

artık amellerin zayı olmasının ne anlama geldiği hususunu açıklamak uygun olacaktır. Bu noktada ilim ehli, özellikle ilgili kişilerin hem dünya hem de ahirette amellerinin boşa gideceği vurgusunda bulunan ayetlerin¹⁷ tefsirinde bu dünyevî ve uhrevî kaybın ne anlama geldiğine yahut bunlardan ne kastedildiğine dair açıklama yapmış olsalar da burada amellerin kendisinin mi, yoksa ecrinin mi gittiği, ilgili amellerin yeniden ifa edilmesinin gerekli olup olmadığı hususunun izahı konumuz açısından daha önemli olduğu için buna odaklanılacaktır.

Bu meseleyle ilgili kimi ayrıntılar, tefsirlerde daha çok iki mezhep arasındaki ihtilafın doğal sonuçları şeklinde bazı fikhî örnekler üzerinden ortaya konulur. Bu örnekler daha çok hac ve namaz üzerine yoğunlaşır. Hanefî ve Şâfiî fıkıh eserlerinde abdest, itikâf, oruç, zekât ve vakıf gibi kimi ibadet ve uygulamalar üzerinden irtidad sonrası İslâm'a dönüşün amelleri boşa çıkarıp çıkarmayacağı hususunda da bir kısım açıklamalar yapılır. Buna kimi zaman irtidad sonrasında yeniden Müslüman olan sahabenin bu niteliğinin devam edip etmediği bağlamında izahlar da eşlik eder. Bunları tüm ayrıntısıyla aktarmak çalışmayı hedefinden uzaklaştıracağı için buradaki örnekler hac ve namazla sınırlı tutulacak, bunlara zikri geçen sahabe örneği de ilave edilecektir. Buna göre namaz kılip irtidad eden, sonra da vakit henüz çıkmadan yeniden İslâm'a dönen kişi, Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre namazını yeniden kılacaktır. İmam Şâfiî'ye (öl. 204/820) göre ise buna gerek yoktur.¹⁸ Hac için de aynı durum geçerlidir. Yani Hanefîler, böylesi bir kişinin yeniden hacca gitmesini gerekli görürken, Şâfiîler ise bu tür bir gereksinim olmadığını ifade ederler.¹⁹ İlgili mezheplere söz konusu görüşleri nispet eden Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38), bunu haccın kaza edilip edilmemesi şeklinde aktarır.²⁰ Bazen kaynaklarda daha genel bir ifade kullanılarak irtidad öncesi amellerin Şâfiî mezhebinde iadesi gerekli değilken, Hanefîlerde bunun gerekli olduğu vurgulanır.²¹ Bu aşamada Abdülkâhir el-Bağdâdî ayrıca, irtidad süresince (doğal olarak) terk edilmiş namaz ve orucun kazası hususunu da aydınlatır. Şâfiîlerin bunun kazasını gerekli görürken Hanefîlerin aksi fikri savunduklarını belirtir.²²

¹⁷ el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/22; et-Tevbe 9/69.

¹⁸ Ebû Abdillah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 6/39; Ebû'l-Müfeddâ İsmüddîn İsmâil b. Muhammed b. Mustafa Konevî İsmâil Efendi, *Hâşiyetü'l-Konevî ala tefsiri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, tsh. Abdullah Mahmûd Muhammed Amr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/200; Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 5/9; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, tsh. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018), 1/340.

¹⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* 6/39; Bursevî, *Rûhü'l-beyân*, 1/340; Muhammed Ali Sâbûnî, *Revâiü'l-beyân tefsiru ayati'l-ahkâm mine'l-Kur'an* (Dimaşk: Mektebetü'l-Gazzali, 3. Basım, 1400/1980), 1/265.

²⁰ Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usulü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928), 329.

²¹ Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme Kalyûbî, *Hâşiyetü'l-Kalyûbî alâ Kenzi'r-râgibîn*, tsh. Abdüllatif Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), 4/267.

²² Bağdâdî, *Usulü'd-dîn*, 329.

Sözü edilen bu bilgiler, yukarıda olduğu gibi her zaman iki mezhep üzerinden mukayeseli şekilde aktarılmaz, bazen sadece Hanefî mezhebinin görüşü olarak nakledilip Şâfiîlerin konuyla ilgili bakışına yer verilmez. Bu meyanda Hanefî mezhebinde söz konusu namaz ve haccın iade edileceği tekrarlanır.²³ Kimi zaman ilgili malumat sadece Şâfiî mezhebi adına zikredildiğinde bu kez de Hanefîlerin yaklaşımına değinilmez.²⁴ Ancak bu noktada her iki mezhebe nispet edilen görüşlerde de herhangi bir değişiklik göze çarpmaz.

Bu konuda Birgivî (öl. 981/1573) Hanefîlik açısından daha ayrıntılı bilgiler paylaşır. O, haccı dışarıda bıraktıktan sonra bir ayırım yaparak, irtidad öncesi eda edilen namaz, oruç ve zekâtın kazasının gerekmeyeceğini, ancak bu dönemde eda edilmemiş mezkûr ibadetlerin kaza edileceğini belirtir. Bunu da küfrün/riddetin günahları gidermemesi ile açıklar.²⁵ İlgili kişinin durumuyla alakalı Birgivî şârihi Ebû Saîd el-Hâdimî (öl. 1176/1762) de onu teyit eder ve bu kişinin Müslüman iken kaçırıldığı tüm farz ve vacipleri kaza etmesi gerektiğini belirtir.²⁶ Yine Hocazâde Abdünnasîr da sonradan yeniden İslâm'a dönen kişinin önceki günahlarının, küfrü nedeniyle ortadan kalkmadığını söyler. Bu bağlamda ilk Müslümanlık devrinde eda etmediği farz ve vaciplerinin kaza borcu olarak üzerinde durduğunu vurgular.²⁷

Burada isimleri geçen müelliflerin “küfrün/irtidadın günahları götürmemesi” şeklinde getirdikleri izahı, müfessirlerin ilgili ayetlerde zikrolunan “amellerin ihbâtı” ifadesi hakkında yapmış oldukları açıklama ile de teyit etmek mümkündür. Bu manada tefsir ehlinin, mezkûr amellerle “salih/hasen ameller”in kastedildiğini vurgulamaları,²⁸ bu noktada sevabı gerektiren

²³ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî=Bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/418; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ala Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 2/584; Ebû'l-Abbâs Şehabeddîn Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzu uyûni'l-besâir: şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/194.

²⁴ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hakemî (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419/1998), 1/204; Şemsüddîn Hatib Muhammed b. Ahmed Şâfiî Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şirbînî*, thk. İbrâhim Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 1/162.

²⁵ Muhammed b. Pir Ali Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sireti'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullâh Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1432/2011), 350.

²⁶ Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, thk. Ahmed Fethi Abdurrahman Hicâzî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 4/126.

²⁷ Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 57-58.

²⁸ Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şirbînî*, 1/162; İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/299; Sâbûnî, *Revâiü'l-beyân*, 1/264; Abdülganî b. İsmâil b. Abdülganî ed-Dımaşkî en-Nablusî, *Hadîkatü'n-nediyye şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 4/6.

amel şeklindeki ifadeleriyle meramlarını daha açık hale getirmeleri,²⁹ tam da vurgulanan bu hususu, yani irtidadın kötü amelleri değil, salih amelleri götürdüğü, namaz ve oruç gibi eda edilmeyen bu anlamda kötü bir pozisyonda bulunan işlerin telafi/kaza edilmesi gerektiği hususunu teyit etmektedir.

Öte yandan söz konusu bilgileri aktaran müellifler tarafları genellikle Şâfiîler ve Hanefîler şeklinde belirleseler de bunlara kimi zaman Mâlikî ve Hanbelîleri de dâhil ederler. Bu meyanda Mâlikîlerin de meseleye Hanefîler gibi yaklaştığı kaydedilir. Ahmed b. Hanbel'den (öl. 241/855) ise bu hususta iki farklı rivayet geldiği belirtilir. Bu bilgileri aktaran Takiyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328) İmam Şâfiî'ye ise tevakkuf nispet eder.³⁰ Mâlikî-Hanefî mezheplerinin meseleye aynı şekilde yaklaştıkları başka kaynaklar tarafından da teyit edilir.³¹ Bu durum konuyla ilgili tarafları, tek başına Mâtürîdîler ve Eş'arîler şeklinde tespit etmenin yanlış olduğunu, onları Hanefî/Mâtürîdîler ve Şâfiî/Eş'arîler ifadeleriyle tayin etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Genel anlamda itikatta Eş'arî olan Mâlikîlerin bu konuda aldıkları tavrın Mâtürîdî olan Hanefîler ile kesişmesi ikinci ifadenin seçimini bir yönüyle zorunlu kılmaktadır.

İrtidad ile amellerin boşa çıkması meselesinde ihtilafın neticesi meyanında namaz ve hac misali dışında konunun içerisine dâhil edilen enteresan bir örnek de sahabelik vasfını kazanan kişi üzerinden verilmektedir. Amellerin riddet üzere ölümle boşa çıkacağı anlayışına göre ilgili kişi, Hz. Peygamber'in vefatını takiben irtidad edip, sonrasında İslâm'a dönse onun sahabeliği bakidir. Zira Allah, riddetin amelleri boşa çıkarmasını kişinin o hal üzere ölmesine bağlamıştır.³² Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Âlûsî (öl. 1270/1854) ise bu konuda mukayeseli bir izah geliştirir. Mutlaka mukayyede hamledenler ve etmeyenler şeklinde ikili tasnif yaptıktan sonra söz konusu kişinin sahabeliğini bu görüş farklılığına göre açıklar. İlk grup yani Şâfiîlerin, irtidad sonrasında, peygamberin vefatını takiben yahut peygamberin vefatı öncesi ancak onu yeniden görmeyen mezkûr kişinin İslâm'a dönmekle sahabeliğinin rücu edeceği; ikinci grup yani Hanefîlerin ise onun bu şekliyle sahabelik vasfı kazanamayacağı fikrini savunduklarını kaydeder.³³ Bu hususta kimi kaynaklarda, Hanefî mezhebinde riddetin, kişinin sahabe kimliğini ortadan kaldıracığı, onun bu

²⁹ Nablusî, *Hadîkatü'n-nediyye*, 4/6.

³⁰ Ebû'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâva İbn Teymiyye* (Riyad: Vizâretü'ş-Şuûnî'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Dar' ve'l-İrşâd, 1425/2004), 4/258.

³¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhît* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1432/2010), 2/392; Sâbûnî, *Revâiü'l-beyân*, 1/265.

³² Muhammed b. Salih Useymin, *Şerhü Bulûgî'l-merâm min edilleti'l-ahkâm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 1/42; Muhammed Mahmûd Latif el-Fehdâvî, *Adâletü's-sahabe inde'l-müslimîn* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007), 34.

³³ Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Âlûsî, *Râhü'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-sebi'l-mesânî*, tsh. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 12/279.

vasfa sahip olması için Müslüman olarak yeniden Hz. Peygamber'i görmesi gerektiği ifade edilerek,³⁴ aynı husus teyit edilir.

Bu noktada riddet ile boşa çıkan amellerden neyin kastedildiği, yine İslâmiyet'e rücu halinde geriye dönenin ne olduğu hususu da üzerinde durulan detaylar arasında yer aldığı için bunlara dair de kısaca açıklama yapmak gerekir. İlk konu, genel anlamda her iki mezhep için de gündeme getirilirken, ikinci meseleye daha çok Şâfiîler arasındaki fikir ayrılığına temas için yer verilir. Yine bu ilk konu amellerin mi yoksa sevabının mı boşa çıkacağı; ikinci mesele ise, yeniden Müslüman olduğunda amellerin mi yoksa ecrinin mi geri döneceği hususuyla alakalı olarak tartışılır. Amellerin boşa çıkacağı ifadesiyle amellerin kendisinin mi yoksa sevaplarının mı gideceği sorusu hem Şâfiî hem de Hanefî kaynaklar tarafından cevaplandırılır. Buna göre boşa çıkmasından bahsedilen amellerle; doğrudan amelin kendisinin iptal olması maksut değildir. Zira ameller var olan sonra yokluğa düşen arzulardır. Madûmun ise yok edilmesi muhaldir. O halde amellerin ihbâtından kasıt, söz konusu riddetin, imanın ve ona bağlı olarak oluşan amellerin sevabını/karşılığını yok etmesidir.³⁵

Aslında amellerin düşmesiyle onların ecrinin düşmesinin maksut olduğu bilgisinin Mücâhid b. Cebr'e (öl. 103/721) nispet edildiğine bakılacak olursa bunun kaynağının daha öncesine dayandığı anlaşılır.³⁶ Bu konuda Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (öl. 373/983) Bakara suresinin ilgili ayetinde geçen amellerin boşa gitmesini, onların hasenatının zayi olması şeklinde tefsir etmesi, Mâtürîdî mezhebinde bu bağlamda bir fikir olduğunu göstermektedir.³⁷ Yine Ömer en-Neseî (öl. 537/1142) de söz konusu ifadeyi benzer şekilde tefsir etmekte, ayrıca ilave bir açıklama getirmektedir. Buna göre amelin batıl olması, onun eserinin batıl olmasıdır. Bu eser ise, dünya ve ahirete yönelik gerçekleşecek faydadır. İşte amelin batıl olması bu faydanın ortadan kalkmasıdır.³⁸ Neseî, Zümer suresinde geçen ifadeyi³⁹ tefsir ederken de onu amellerin eserinin batıl olması şeklinde açıklar.⁴⁰ Bu noktada ilgili ameller ifadesini "hasene" şeklinde yorumlayan Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) de aynı bakış açısını devam ettirir.⁴¹

³⁴ Abdullah b. Hüseyin Hâtır Semîn Adevî, *Hâşiyetu Laktî'd-dürer bi-şerhi metni Nuhbeti'l-fiker* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1356/1938), 114; Fehdâvî, *Adâletü's-sahabe*, 34.

³⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 6/40; Bursevî, *Rûhü'l-beyân*, 1/339.

³⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, 1/418.

³⁷ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, 1/202.

³⁸ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr*, thk. Maher Edîp Habbûş-Fâdî el-Magribî (İstanbul; Beyrût: Dârü'l-Lübâb, 1440/2019), 3/188.

³⁹ ez-Zümer 39/65.

⁴⁰ Ömer Neseî, *et-Teyisîr fi't-tefsîr*, 13/67.

⁴¹ Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Tefsîru Ebi's-suûd* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/217.

Mürtedin İslâm'a dönüş yapması halinde önceki salih amellerinin dönmeyeceğini savunan Hanefîler açısından mesele burada kapanırken, bu amellerin döneceğini ileri süren Şâfiîler adına cevaplanması gereken bir soru daha vardır. O da belirtildiği üzere burada önceki amelin mi yoksa ecrinin/sevabının mı döneceği hususudur. Öncelikle Şâfiî kaynaklar da genel anlamda burada amelin değil, ecrinin düştüğü hususunu benimserler. Bu meyanda İmam Şâfiî'nin, riddetin Müslüman iken işlenen amellerin ecrini düşürdüğü (ecirsiz şekilde amelin döndüğü), yeniden İslâm'a girildiğinde ilgili amellerin iadesinin gerekli olmayacağı görüşünde olduğunu belirtirler.⁴² Kimi Şâfiî ilim ehli de amellerin ecrinin düşeceği görüşünü İmam Şâfiî'ye izafe ettikten sonra bazı müteahhirîn Şâfiî ulemanın ise buna muhalefet ettiğini dile getirirler.⁴³ Yine kimi kaynaklar ise, riddetin mutlak anlamda amellerin sevabını/ecrini kaldıracağı, bu hal üzere ölüm gerçekleştiğinde ise doğrudan amelleri boşa çıkaracağı bilgisini paylaşıp, bu ikinci hususa dönük bir icmaa atıf yaparlar.⁴⁴ Bazen Şâfiî mezhebinde ilave bir kayıt düşülmeksizin, boşa çıkanın amellerin ecri olduğu ifade edilir, başka bir malumat verilmez.⁴⁵

Şâfiî ulema amellerin boşa çıkması ile onların ecrinin boşa gitmesi arasındaki farkı da izah etmeye çalışırlar. Bu noktada bir örneğe başvurarak, gasp edilmiş bir elbise ile kılınan namazın sevabı olmadığını, ancak onun geçerli olduğunu belirtirler.⁴⁶ Böylece İslâm'a yeniden dönen kişinin, önceki amellerinin sevabına ulaşamasa da ilgili sorumluluk, yani onları bir kez daha yerine getirme yükümlülüğünden kurtulduğunu beyan etmiş olurlar.

Safîilerde amellerin dönüşü halinde dönenin tam olarak ne olduğu hususu ise daha sınırlı bir şekilde ele alınır. Bu noktada bir Hanefî kaynak olarak bilgi paylaşan Âlûsî, riddet sonrası İslâm'a rücu eden kişinin amellerinin dönmesi hususunda Şâfiîlerin iki görüşe ayrıldıklarını belirtir. Onların bir kısmının burada amelin sevabıyla birlikte döneceği; çoğunluğunun ise, sevap değil sadece amelinin döneceği fikrini savunduğunu kaydeder. Mezhepteki güvenilir görüşün de bu ikinci düşünce olduğunu ihsas eder. Âlûsî ayrıca Şâfiî mezhebinde her iki grubun da sahabe

⁴² Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh*, thk. Ömer Süleyman Eşkâr-Abdülkadir Abdullah el-Âni (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1992), 1/266.

⁴³ Şemseddin Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şirbînî*, 1/162.

⁴⁴ Kalyûbî, *Hâşiyetü'l-Kalyûbî*, 4/267.

⁴⁵ Şehabeddîn Ahmed Burullusî, *Hâşiyetü'l-Burullusî ala Kenzi'r-râgibîn*, tsh. Abdüllatif Abdurrahman (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 4/267.

⁴⁶ Ebû'l-Abbâs Şehabeddîn Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 4/106; Kâsım b. Salahüddîn el-Hânî el-Halebî, "Risâle fi elfâzi'l-küfr", *el-Câmi fi elfâzi'l-küfr*, thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hammîs (Kuveyt: Dârü'l-İlâfi'd-Devliyye, 1420/1999), 378.

vasfını kazanan kişinin irtidadından sonra yeniden Müslüman olduğunda burada ona bu işin amelinin değil sadece ecrinin döneceği görüşünü savunduklarını belirtir.⁴⁷

2. Mezheplerin Konuyla İlgili İstidlalleri

2.1. Hanefî/Mâtürîdîlerin Delilleri

Bütün Müslümanların bilgiye ulaşma ve hüküm çıkarmada temel dayanağı konumunda olan Kur'an, itikadî ve fikhî mezheplerin kendi görüşlerini dayandırdıkları esas kaynakları mevkiindedir. Bu belirleyici konumu ile Kur'an, mezheplerin sadece ilgili konularda kendisine atıf yaptıkları bir kitap olmamış onunla bir çatışmaya düşülmediğinin izahında da dikkate alınan bir kaynak olmuştur. Bu durum mezhepleri hem Kur'an'dan delil getirmeye hem de ilgili görüşleriyle diğer ayetlerle çatışmadıklarını göstermeye sevk etmiştir. Bu doğrultuda bu konu özelinde Hanefî/Mâtürîdîler de, doğrudan irtidad ile amellerin boşa çıkacağı anlayışında kimi ayetleri (el-Mâide 5/5) düşüncelerini teyit eden bir delil olarak kabul etmişler, benimsedikleri fikre zahiren aykırı düşen ilahi kelâm örneklerini ise (el-Bakara 2/217), bu görüşlerine aykırılık teşkil etmeyecek şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu manada onların konuyla ilgili izahlarını ilki teyit, ikincisi savunma mahiyetindeki açıklamalar olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte bazen durumun tersine çevrilip onların teyit mahiyetindeki izahlarını, muhaliflerinin kendilerinden istidlalde buldukları ayetlerin tefsiri sadedinde dile getirdikleri de görülmektedir. Bu meyanda “*Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider.*”⁴⁸ mealindeki ayet, Hanefî ulemanın istidlalde buldukları temel ayet konumundadır.⁴⁹ Yine onlar katında “*Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi.*”⁵⁰ ayeti de aynı mevki haizdir.⁵¹ Aslında bu kanıtları, boşa giden amellerden bahseden ancak bunun için ölüm kaydını düşmeyen diğer ilahi kelâm örneklerine de teşmil etmek mümkündür.

Burada Mâtürîdiye mezhebinin kendi yaklaşımını teyit, muhaliflerinin anlayışını ret sadedinde yaptıkları açıklamaları İmam Mâtürîdî (öl. 333/944) ile başlatmak mümkündür. İmam, Mâtürîdîlerin kendisinden istidlalde buldukları “*Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa*

⁴⁷ Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁴⁸ el-Mâide 5/5.

⁴⁹ Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbî's-Şirbînî*, 1/162, Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 5/9; Muhyiddîn Mehmed Kocevî Şeyhzâde, *Hâşiyetu Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/522; Bursevî, *Rûhü'l-beyân*, 1/339; Abdürrahim Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 57; Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁵⁰ el-En'âm 6/88.

⁵¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetu Şeyhzâde ala Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 2/522; Bursevî, *Rûhü'l-beyân*, 1/339.

*gider.*⁵² ayetiyle ilgili olarak bu doğrultuda bir açıklama getirmezen,⁵³ Şâfiî/Eş'arîlerin kendi görüşlerini teyit için başvurdukları “..İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır...”⁵⁴ ayetinin tefsirinde ise, onlara cevap mahiyetinde okunabilecek açıklamalar yapar. Ayrıca kendi yaklaşımının gerekçesi mahiyetinde deliller de zikreder. Onun ilgili izahlarını, muhaliflerinin istidlalde bulunduğu ayetin tefsirinde yapması, bu ayetin (Bakara 2/217), diğerine takaddüm etmesi ve müfessirlerin de genelde benzer içerikteki ayetlere dair geniş yorumlarını, daha çok sıralamada önce gelen ayetin tefsirinde aktarmasından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Mâtürîdî, burada önce mezkûr son ayetin zahirinin, kendi görüşünün aksini teyit eden bir içeriğe sahip olduğunu kabul eden bir açıklama yapar. Bu manada ilgili ayetin zahirinde amellerin boşa gitmesinin, küfür üzere ölüm durumuna bağlandığını kaydeder. Buna göre temelde amelleri boşa çıkaran hal, ölüm değil, küfürdür. Ölümün amelleri zayi etme konumunda bulunmasına ihtimal yoktur. Buna neden olacak iş, şayet varsa küfürdür. Zira ölümden kişinin dahli yokken, küfürde böylesi bir etkinlik, yani bir seçim söz konusudur. O halde amelin, kişinin dahlinin bulunmadığı bir işle, yani ölümlerle boşa çıkması mümkün değildir. Bundan, ameli zayi edenin ölüm değil, küfür olduğu anlaşılır.⁵⁵

Mâtürîdî bu noktada ayette amelin boşa çıkması meyanında neden ölüme atıf yapıldığı hususunu da aydınlatır. Ona göre amelin (dünyevî-uhrevî) boşa çıkmasının tamamlanması ölümlerle gerçekleştiği için ayette ölüm zikredilmiştir. Zira bu kişinin ölmedikçe, yapacağı iyiliğe bağlı olarak bir kısım hasenata ulaşma umudu her zaman vardır. Müellif, bu hasenatın temelini imana dönüş üzerinden izah eder. Buna göre kişi, küfür üzere iken, iyilikleri inkâr etmesi itibarıyla hasenatı devre dışı bırakmış olur. Müslüman olduğunda ise, bu iyilikleri devre dışı bırakmasına pişman olmuş olur. Bu şekilde de seyyiatını hasenat ile değiştirmiş olur. Artık bu son durum/dönem (iman) onun iyiliklerden istifade edeceği bir hale dönüşmüş olur. Müellif bu izahını, Allah'ın, tövbe ile iman edip salih amel işleyenlerin kötülüklerini iyiliklere çevireceğini bildiren ayet ile⁵⁶ teyit etmeye çalışır.⁵⁷ Bu yorumuyla Mâtürîdî, her ne kadar mezkûr ayette (Bakara 2/217), zahiren amellerin boşa çıkması küfür üzere ölmeye bağlanmış olsa da temelde bu boşa çıkarmada etkin olanın ölüm değil, küfür olduğunu ifade etmiştir. Bu yorumuna bağlı olarak ayette ölümün neden zikredildiğini açıklamak durumunda kalan müellif, bu meyanda ise onu, işi

⁵² el-Mâide 5/5.

⁵³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Mehmet Boynukalın (İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005), 4/164.

⁵⁴ el-Bakara 2/217.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/18.

⁵⁶ el-Furkân 25/70.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/18.

kesinleştirmenin bir aracı haline getirmiştir. Onun bu son izahı daha sonra Mâtürîdî müfessirler tarafından da kullanılacak ve söz konusu ayet (Bakara 2/217) benzer surette yorumlanacaktır.⁵⁸

İmam Mâtürîdî konuyla ilgili olarak diğer ayetlerin yorumlanmasında da amellerin boşa çıkmasını doğrudan küfre-şirke/irtidada düşülmesi ile ilişkilendirir. Bu manada ölümün beklenmesi gibi bir duruma atıf yapmaz. Örneğin “Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi.”⁵⁹ ayetinin izahında birtakım açıklamalarda bulunduktan sonra ilgili kişilerin şirkten önce yaptıkları iyilik ve hayırların (şirkle) doğrudan boşa çıkacağını kaydeder, meseleyi ölümle irtibatlandırmaz.⁶⁰ Müellif, “..İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır...”⁶¹ ayetinin tefsirinde de aynı tavrı gösterir. İrtidat ile amellerin heba olup gideceğini kaydeder.⁶² “Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın”⁶³ ayetini iki ihtimal üzerinden açıklarken de yine amellerin boşa çıkmasını doğrudan irtidat ile izah edip ölüm gibi bir takyide başvurmaz.⁶⁴

Hanefî/Mâtürîdî kaynakların meseleye bakışını genelde mezkûr ayetin (Bakara 2/217) tefsiri sademinde ortaya koydukları, burada Şâfiîlerin ondan yaptıkları istidlale yer verdikleri, peşi sıra, onu cevaplandırmaya çalıştıklarının bir örneğini de Ömer en-Neseî verir. Müellif, söz konusu ayetin tefsirinde önce Hanefî/Mâtürîdî mezhebinde amellerin doğrudan riddetle boşa çıktığı bilgisini paylaşır. Bunu da Mâide suresi 5/5. ayeti üzerinden delillendirir. Mezkûr son ayetten hareketle amellerin boşa çıkması için ölümün şart olmadığını belirtir. Şâfiîlerin ise Bakara suresi 2/217. ayetinden hareketle ölümü bu noktada şart koştuklarını beyandan sonra onlara cevap verir. Buna göre ilgili ayette ölüm; ayetin devamında amellerin boşa çıkması ve ebedi azap şeklindeki cezalar için şart konumundadır. Kendileri de (Hanefîler) buna aykırı bir söz söylememektedirler. Böylece müellif ilgili ayette geçen ölümü, her iki yaptırımı da geçerli kılmanın bir beyanı olarak yorumlamış olmaktadır.⁶⁵ Müellif, Mâide suresindeki ilgili ayetin tefsirinde de ölüme herhangi bir atıf yapmadan irtidatın, kişinin Müslüman iken gösterdiği tüm amelini boşa çıkaracağını söyleyerek aynı yaklaşımını devam ettirir.⁶⁶

⁵⁸ ilgili ayeti (Bakara 2/217), Hanefî/Mâtürîdî anlayış doğrultusunda yorumlayan kimi Mâtürîdî müfessirler için bk. Ömer Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/188-189; Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/181.

⁵⁹ el-En'âm 6/88.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/135.

⁶¹ el-Bakara 2/217.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/18.

⁶³ ez-Zümer 39/65.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 12/366. Diğer ayetlere ilişkin benzer yorumları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/65; 13/410, 413.

⁶⁵ Ömer Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 3/188-189.

⁶⁶ Ömer Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, 5/310.

Bu izah biçimi, Hanefî/Mâtürîdîlere atıf yapan başka müellifler tarafından da kaydedilir. Örneğin Şâfiî alimlerden dil bilimcisi ve müfessir Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (öl. 745/1344) irtidadla amellerin boşa çıktığını savunanlar adına getirmiş olduğu izahlar Ömer en-Neseî'nin ilgili açıklamalarına benzemektedir. Bu meyanda o, Şâfiîlere muhalif olanların ilgili ayete (Bakara 2/217) dönük yorumlarını daha açık hale getirir ve aralarında Hanefîlerin de olduğu bu grupların ayette iki şart ve o iki şarta ayrı ayrı karşılık gelen hükmün bulunduğu görüşünü savunduklarını söyler. Buna göre irtidad amellerin boşa çıkmasının; küfür üzere ölüm ise ebedi azaba duçar olmanın şartı durumundadır.⁶⁷

Burada Mâtürîdî kelâmcı Ebü'l-Berekât en-Neseî (öl. 710/1310) ise muhaliflerinin Bakara suresi 2/217. ayetinden yaptıkları istidlali aktardıktan sonra, ona Mâide suresindeki ihbâtın doğrudan irtidada bağlandığı üzerinden bir cevap verir. Bu iki ayet arasında mutlaklık-mukayyetlik ilişkisi kurulup, ilkinin ikincisinin çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği yönünde gelebilecek bir itirazı düşünürcesine kendi mezheplerinde böyle bir işlemin olmadığını, bu tür bir yorumu İmam Şâfiî'nin savunduğunu belirtir. Böylece ilgili meselede iki mezhep arasındaki anlayış farkının, temelde mutlak-mukayyet ilişkisine bakış farklılığından kaynaklandığını ifade etmiş olur.⁶⁸

İmam Mâtürîdî gibi ilk, Ömer Neseî gibi kısmen erken dönem Mâtürîdî müfessirlerin eserlerinde mesele, tarafların mutlakın mukayyede hamli konusuna bakışları üzerinden izah edilmeyenken, Ebü'l-Berekât en-Neseî gibi nispeten geç dönem Mâtürîdî müfessirlerinde ise konu temel olarak bu usul mevzuu üzerinden açıklanır. Bu manada mutlakı mukayyede hamleden Şâfiîlere karşılık, Hanefîlerde böyle bir hamletme işlemi bulunmadığı vurgusu yapılır.⁶⁹ Bunun üzerinden bir kısım detaylar paylaşılarak, Hanefî/Mâtürîdîlerin mutlaklık bildiren Mâide suresinin ilgili ayetini (5/5), mukayyet olan Bakara suresindeki mezkûr ayete (2/217) göre değerlendirmedikleri, bu manada tam da bu hamli yapan Şâfiîlerden farklı bir sonuca ulaştıkları dile getirilir. Daha yakın dönem tefsir kaynaklarında ise bu husustaki detaylar gözle görülür biçimde artar.⁷⁰

Konunun izahında geç dönem Hanefîlerdeki mutlaklık-mukayyetlik anlayışına yönelik zikredilen detaylarda özellikle Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (öl. 747/1346) *Tenkîh* ve *Tavzîh* adlı meşhûr iki usul eserine atıf yapıldığı görülmektedir. Örneğin Şeyhzâde, Hanefî/Mâtürîdîlerin irtidad sonrası İslâm'a dönen kişinin önceki amellerinin zayı olduğu görüşünü savunduklarını belirtirken,

⁶⁷ Ebû Hayyân Endelüsî, *Tefsirü'l-Bahri'l-muhît*, 2/392.

⁶⁸ Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/181.

⁶⁹ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/199-200; Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye*, 4/126; Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁷⁰ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/199-200; Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

Sadrüşşerîa'nın *Tavzîh* ve *Kemalpaşazâde*'nin (öl. 940/1534) yine bu zatın *Tenkîh* eseri üzerine yaptığı şerhine referansta bulunur.⁷¹ Burada söz konusu iki esere yapılan atıf, meseledeki ihtilafın özünün mutlaklık-mukayyetlik anlayışına bağlı olduğunu gösteriyor olsa gerektir.

Bu yüzden mevzuu, konuyla ilgili ihtilafı tarafların mutlaklık-mukayyetlik anlayışına bina eden geç dönem Mâtürîdî müfessirlerin eserleri üzerinden detaylandırmadan önce burada Sadruşşerîa'nın, Hanefîlerin mutlakın mukayyede hamli meselesine bakışını ortaya koyan izahatına yer vermek uygun olacaktır. Buna göre (genel çerçevede) mutlak mutlaklığı; mukayyet mukayyetliği üzere bırakılır. Eğer (ilgili nasta geçen) mutlak ve mukayyette hüküm farklı ise, istisnaları dışında mutlak mukayyede hamledilmez. Eğer hüküm bir, hadise farklı ise (fitir sadakası-keffaret sadakası gibi), Hanefîlerde yine bir haml söz konusu değilken, Şâfiîlere göre mutlak mukayyede hamledilir. Eğer hüküm bir, hadise aynı ise (fitir sadakası gibi) bu durumda bakılır. Şayet mutlak ve mukayyetteki sebepte ise, Hanefîlere göre ilki ikinciye hamledilmez, her ikisiyle de amel etmek vacip olur. Zira sebepler arasında zıtlık/tenâfi olmaz. Şâfiîlerde ise bu son durumda yine haml gerçekleşir. Şayet mutlak ve mukayyetlik hükümde ise iki durum, ortaya çıkar. Eğer burada hüküm olumlu ise, haml gerçekleşirken, olumsuz ise haml vuku bulmaz. Bu son iki görüşte uzlaşma vardır.⁷²

Sadrüşşerîa'nın genel anlamda mutlakın mukayyede hamline dair getirdiği izahların, amellerin ihbâtı bağlamındaki izlerini İsmâil Konevî'nin (öl. 1195/1781) tefsirinde de bulmak mümkündür. Konevî, temel itibariyle her iki ekolün de farklı bir mutlak mukayyet anlayışına sahip olduklarına dikkat çeker. Buna göre mutlakı mukayyede hamleden Şâfiîlere karşılık Hanefîler bunun için bazı şartlar ararlar. Bu meyanda öncelikle hadise ve sebep bir olmalı, ayrıca mutlak ve mukayyet hüküm üzerine dâhil olmalıdır. Biri mukayyet (Bakara 2/217), diğeri mutlak (Mâide 5/5) olan ilgili iki ayette ise hüküm ve sebep bir ise de mutlak ve mukayyet hüküm üzerine değil sebep üzerine dâhil olmuştur. Bu durumda mutlakın da tıpkı mukayyet gibi sebep olması caizdir. Zira ikisini bir araya toplama imkânı bulunmaktadır.⁷³

Konevî, daha sonra Ebû Hanîfe üzerinden bir izah geliştirir. Buna göre Ebû Hanîfe, “Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider.”⁷⁴ ayetini hasenatın/salih amellerin bizzat riddet ile boşa çıkacağına delil getirmektedir. Ona göre bu hükmün oluşması için ölüm şart değildir. Zira mutlakı mutlaklığı; mukayyedi mukayyetliği üzerine bırakmak esastır. Konevî bu aşamada mezkûr cevabı benimsediğini ihsas eden bir dil kullanır. Ardından Hanefî/Mâtürîdî ulemanın zikrettiğini

⁷¹ Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid*, 56-57.

⁷² Ubeydullah b. Mesûd b. Mahmûd el-Buhârî el-Mahbûbî Sadruşşerîa, *Tenkîhü'l-usûl fi ilmi'l-usûl*, tsh. İbrâhim Muhtar Ahmed Ömer el-Cebertî (Kahire: Matbaatü'l-Muhammediyye, 1356), 33-34.

⁷³ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/199-200.

⁷⁴ el-Mâide 5/5.

söylediği diğer iki delilin aktarımına geçer.⁷⁵ Bu aşamada Konevî'nin Hanefîler adına zikrettiği cevaplardan ilkinde göre Bakara suresi 2/217. ayetinde küfür üzere ölümün şart kılınması; amellerin boşa çıkması ve ebedi azaba düşülmesi şeklindeki iki durumu içermesi amacına matuftur. Ortaya çıkan bu sonucu zaten kendileri de (Mâtürîdîler) kabul etmektedir. Diğer cevaba göre burada irtidad üzere ölüm; tek başına ahiret amelinin boşa çıkması değil, hem dünya hem de ahiret amelinin boşa çıkması için şart kılınmıştır. Onlara göre bu cevap, muhaliflerine (Şâfiîler) tutunulacak bir dal bırakmaz. Zira kendileri de (Hanefîler) ilgili şartın (riddet üzere kalma) dünya amelinin boşa çıkması (öldürülmesi vb.) hususundaki tesirini kabul etmektedirler. Şayet bu kişi, ömrünün son anına kadar irtidad üzere yaşamazsa, onun İslâm'ın yani Müslüman olmanın getireceği faydadan mahrum kalmayacağı fikrini benimsemektedirler. Konevî bu iki delili aktardıktan sonra onların tartışmaya açık olduğunu belirtir. Ancak bunun nedenini izah etmez.⁷⁶ Böylece mutlak ve mukayyedi kendi halleri üzerine bırakmanın asıl olduğu şeklindeki izahın daha doğru, diğer açıklamaların ise zayıflıkla malul bulunduğunu ima etmiş olur.

Amellerin ihbâtı konusunda tarafların ihtilafının temelini mutlak mukayyet anlayışına bağlayan Hanefî âlimlerden bir diğeri de Ebû Saîd el-Hâdimî'dir. Ancak o, bu konuda fazla detay vermeden kısa bir açıklama getirir. Buna göre mutlakın mukayyede hamlini kabul etmeyen Hanefî ulema, onların her ikisiyle de amel etme cihetine giderler. Bu yaklaşımlarına bağlı olarak da amellerin boşa çıkması için riddet üzere ölümü şart koşmazlar.⁷⁷

Amellerin ihbâtı hususunda tarafların mutlak-mukayyet anlayışına atıf yapan bir diğer Hanefî zat ise Âlûsî'dir. Bu noktada o, söz konusu iki ayette mutlakın mukayyede hamlinin gerekli olduğu, Hanefîlerin bunu yapmadığı şeklindeki bir itiraza cevap verirken söz konusu mezhep anlayışında ilgili hamlin gerçekleşmesi için bazı şartların yerine gelmesi gerektiğini belirtir. Bunları da itlak ve takyidin hükümde gerçekleşmesi ve hadisenin bir/aynı olması şeklinde sıralar. Bu meselede itlak ve takyidin ise sebepte gerçekleştiğini, bu yüzden burada mutlakın mukayyede hamlinin caiz olmadığını zikreder. Bunu da yine Konevî gibi, mutlakın da tıpkı mukayyet gibi (ayrı bir) sebep pozisyonunda olmasının imkânı ile açıklar.⁷⁸

Âlûsî, Bakara suresi ilgili ayetinin tefsirinde Şâfiîlere nispet ettiği bir açıklamaya da cevap verir. Daha sonra gelecek bu açıklamaya göre amellerin ihbâtının riddet üzere ölümle gerçekleşeceği reddedilirse, bu ayetteki "riddet üzere ölüm" ifadesinin bir işlevi kalmaz. Bunun işlevsel olması için amellerin boşa çıkmasının riddet üzere ölüme dayanacağı ve yeniden imana dönülmesi halinde imanın da ona eşlik eden amellerin de boşa gitmeyeceği fikrini kabul

⁷⁵ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/200.

⁷⁶ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/200.

⁷⁷ Hâdimî, *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye*, 4/126.

⁷⁸ Âlûsî, *Râhü'l-meânî*, 1/505.

zorunludur. Bu durum (ihbâtın ölümle gerçekleşmesi) “irtidad halinde iken, ondan önce işlenen amellerin mücerret irtidad ile boşa çıkması” hususuna aykırılık teşkil etmez. Âlûsî bu ifadelerle Şâfiîlerin görüşünü aktardıktan sonra bu açıklamanın anlamsız olduğunu savunur. Zira Âlûsî'ye göre ilgili ayetteki amellerden kasıt zaten, kişinin irtidadını önceleyen amelleridir. Yoksa işlenmeyen amelin boşa çıkması gibi bir durum elbette söz konusu değildir. O halde Şâfiîlerin getirdiği bu açıklamanın bir manası yoktur.⁷⁹

Âlûsî, zayıf bir rivayet olduğunu ima ederek, Şafiîlerin ilgili ayette (Bakara 2/217) ölümün, amellerin boşa çıkması için şart kılındığı, şart ortadan kalktığında, amellerin ihbâtı şeklindeki meşrutun da ortadan kalkacağı, şeklindeki istidlaline de cevap verir. Buna göre, nahiv ilminde ve talikî⁸⁰ şekilde kullanılan “şart”, muhaliflerin ona yüklediği manayı içermez. Aksine nahivdeki ve talikî kullanımındaki şartta sebebiyet ve melzûmiyet ilişkisi söz konusudur. Sebep yahut melzûmun nefyi ise müsebbep ve lazımin nefyini gerektirmez. Zira sebeplerin birden fazla olması mümkündür. Zaten burada “şart” gerçek anlamıyla (sebebiyet-melzûmiyet) ortaya konulacak olsa, ortada bir ihtilaf da kalmaz.⁸¹ Dolayısıyla müellife göre, konuyla ilgili ihtilafın varlığı, burada bahsedildiği gibi bir şart manasının olmadığını gösterir.

Eş'arî kelâmcılarından Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) de, bu konuda muhaliflerinin istidlaline yer verir. Bu manada mezkûr konuda kendilerinden farklı düşünen zevatın Bakara suresindeki ilgili ayetin (2/217) mutlak-mukayyet ilişkisi üzerinden ortaya koyulmasına karşı çıktıklarını beyan eder. Ancak bunu, mutlakın mukayyede hamledilmesine muhalefet ettikleri için değil, söz konusu ayette bu tür bir ilişki bulunmaması üzerinden açıkladıklarını belirtir. Bu noktada onların mezkûr ayetlerin, (Bakara 2/217-Mâide 5/5) bir talik ilişkisi üzerinden ele alınması gerektiği görüşünde olduklarını savunur. Râzî'nin aktarımına göre, onlar bir yerde iki, başka bir yerde tek şarta bağlanan hükmün, her iki aşama için de geçerlilik bildireceğini düşünmekte ve bunu bir örnekle açıklamaktadırlar. Buna göre bir efendi bir keresinde kölesine “sen Perşembe günü geldiğinde hürsün”; bir diğesinde “sen Perşembe ve Cuma geldiğinde hürsün” dediğinde bu iki söz birbirini çürütmez, yani ikisi de yürürlüğe girer. Bu durumda Perşembe geldiğinde köle hür olur. Yine efendi, kölesini satmış olup da Perşembe geldiğinde o köle mülkünde olmasa, sonrasında onu geri satın alsın ve Cuma günü geldiğinde o yine mülkünde bulunsun, -ilk talik cümlesine bağlı olarak- köle hürriyetine kavuşmuş olur.⁸² Fahreddîn Râzî'nin,

⁷⁹ Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁸⁰ Talikî şart; “bir hukukî işlemin hükümlerinin işlemeye başlamasının veya işlemekte olan hükümlerine son verilmesinin gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir olaya bağlanması” anlamına gelir. Bk. Osman Kaşıkçı, “Şart/Fürû-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/365.

⁸¹ Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁸² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 6/39.

burada muhaliflerinin, meseleye mutlakın mukayyede hamlinin söz konusu olmayacağı açısından yaklaşmadığına dair verdiği bilgiler, onlara göre ilgili şartlar oluşmadığı için mutlak mukayyede hamledilmez şeklinde olmalıdır. Veya o kendi dönemine kadarki süreç için geçerli bir ifade kullanmış olmalıdır. Zira sonraki devirlerde Hanefî/Mâtürîdî kaynakların mevzuu temel itibarıyla mutlak-mukayyet ilişkisi ile açıkladıkları bilinmektedir.

Râzî, bu noktada muhaliflerinin görüşünü naklederken onların bir başka kanıtına daha yer verir. Buna göre Bakara suresindeki ayette (2/217); riddet üzere ölüm bu ayetin devamında bildirilen bütün hükümleri kuşatması bağlamında şart olarak zikredilmekte, ayetin delaletinden bu husus anlaşılmaktadır. İşbu durumu zaten kendileri de (Mâtürîdîler) kabul etmektedir. Zira ayetteki hükümlerden biri de bu kişinin ebedi cehennemde kalmasıdır. Bu hal, ancak ilgili şartla (riddet üzere ölüm) ortaya çıkar. Halbuki tartışma konusu olan ise amellerin boşa çıkmasıdır. Ayette ise amellerin boşa çıkması için ölümün şart olduğuna dair bir delalet yoktur.⁸³ Müellifin, muhaliflerinin yaptıkları istidlal çerçevesinde zikrettiği bu kanıtın, diğerinden farklı olarak, örnekleri geçtiği üzere, Hanefî/Mâtürîdî ulema tarafından kullanıldığı bilinmektedir.

2.2. Şâfiî/Eş'arîlerin Delilleri

Eş'arîlerin amellerin riddetle değil, bu hal üzere ölüm ile boşa çıkacağı şeklindeki yaklaşımlarına delil mahiyetinde kullandıkları temel ayet, “..İçinizden dininden dönüp kafir olarak ölen olursa, bunların işleri dünya ve ahirette boşa gitmiş olur..”⁸⁴ mealindeki ilahi kelâmdır. Açıkçası, ayetin zahirinin onların fikrini teyit ettiği hususunu bir kısım Hanefî uleması da kabul etmektedir. Örneğin Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocavî (öl. 950/1543) ve İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) ayetin zahirinden; dünya ve ahirette amellerin boşa çıkması gibi bir sonucun oluşması için riddet üzere ölümün şart olduğunun anlaşıldığını belirtir. Bu noktada onlar, irtidadi sonrasında yeniden İslâm'a dönen kişinin (riddet halinde kalacak olsa) dünyevî ve uhrevî planda boşa çıkacak olan söz konusu amellerine yönelik ilgili hükmün (ihbât) geri bırakılacağını anlaşıldığını zikrederler.⁸⁵

Mâtürîdîlerin, Eş'arîlerin istidlalde buldukları ayetin nihai planda onların anladığı manada olmadığı yönünde yaptıkları açıklamalara benzer şekilde, Eş'arîler de Mâtürîdîlerin kendisiyle istidlale kalkıştıkları ayetin (Mâide 5/5) daha farklı yorumlanması gerektiğini ileri sürerler. Bu manada örneğin Şâfiî fakih Abdülvâhid er-Rûyânî (öl. 502/1108), Hanefîlerin “*Kim inanmayı reddederse ameli kesinlikle boşa gider.*”⁸⁶ ayetinden hareketle sonradan İslâm dinine

⁸³ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 6/39.

⁸⁴ el-Bakara 2/217.

⁸⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetu Şeyhzâde ala Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 2/522; Bursevî, *Rûhü'l-beyân*, 1/339; Alaeddîn el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 1/147.

⁸⁶ el-Mâide 5/5.

dönecek olsa bile kişinin irtidad ile tüm salih amellerinin boşa çıktığı fikrini teyit etmeye çalıştıklarını, ancak “...İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır...”⁸⁷ ayetinin, onların ilgili istidlallerinin yanlış olduğunu gösterdiğini söyler. Ona göre bu ikinci ayet, onların istidlalde buldukları ayette de (Mâide 5/5) küfür üzere ölen kişinin kastedildiğini göstermektedir. Ruyânî bu yorumu haccın farziyetinin tekrarlanabilme ihtimali bağlamında iki mezhep arasındaki fikir ayrılığı çerçevesinde yapar, bunun üzerinden Hanefîlere karşı bir istidlalde daha bulunur. Bu doğrultuda onların irtidad sonrası İslâm ile yeniden müşerref olan kişiyi, daha önce eda ettiği haccını tekrarlamak ile sorumlu tuttuklarını, dolayısıyla birden fazla haccın farz olabileceği görüşünü savduklarını, halbuki Hz. Peygamber'in, ilgili bir soruya haccın bir kez farz olup diğerlerinin ise nafil olacağı şeklinde cevap verdiğini⁸⁸ belirtir. Dolayısıyla Hanefîlerin, hem amellerin irtidadla doğrudan boşa çıktığı şeklindeki temel görüşlerinde hem de ona bağlı olarak ileri sürdükleri haccın tekrarı fikirlerinde yanıldıklarını ileri sürmüş olur.⁸⁹

Şâfiîler kendi düşüncelerini delillendirmede Bakara suresi 2/217. ayetindeki “riddet üzere ölüm” ifadesine sıklıkla atıf yaparlar. Nitekim Şâfiî müfessir Şemseddîn eş-Şirbînî (öl. 977/1570), kendilerinin istidlal ettikleri ayetin (Bakara 2/217) tefsirinde bu ilahi kelâmı irtidadın ölüm ile takyit edilmesinin, ilgili kişinin İslâm'a dönmesi halinde amelin ihbâtı gibi bir durumun söz konusu olmayacağına işaret taşıdığını söyler.⁹⁰ Bu delil, Şâfiîlerin konuyla ilgili görüşlerini aktaran Hanefî müfessirlerin de onlar adına zikrettikleri en temel gerekçe pozisyonundadır. Nitekim İsmâil Konevî, Şâfiîlerin şayet amellerin doğrudan riddet ile boşa çıkacağı fikri kabul edilirse; ilgili ayetteki (Bakara 2/217) “kâfir olarak ölürse” ifadesinin anlamı kalmayacağı görüşünü savduklarını belirtmektedir.⁹¹

Bu konuda Âlûsî de Şâfiîlerin görüşüne dair açıklamalar yaparken ilkin onların, doğrudan riddet ile amellerin boşa çıkması halinde Bakara suresi 2/217. ayetinde yer alan “riddet üzere ölüm” şeklindeki kaydın, faidesiz/işlevsiz bir konuma düşeceğine yönelik kanıtlarını zikreder. Ardından onu biraz daha açar. Buna göre ilgili kaydın faydası; kişinin hiçbir ameli kalmayacak şekilde tüm amellerinin boşa çıkmasının, küfür üzere ölüme bağlandığını, onun mümin olarak ölmesi halinde imanının ve ona bağlı amellerinin zayi olmayacağını ortaya koymaktır. Bu

⁸⁷ el-Bakara 2/217.

⁸⁸ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Menâsik”, 1; Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, haz. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Menâsik”, 2.

⁸⁹ Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, 5/9.

⁹⁰ Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şirbînî*, 1/162.

⁹¹ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/199.

yaklaşım onlara göre, irtidad halinde iken, ondan önce işlenmiş amellerin sırf irtidad ile boşa çıkması anlayışına zarar vermez.⁹²

Konuyla ilgili Şâfiî/Eş'arî kaynaklar, kendi görüşlerini temellendirme adına, Hanefîler kadar yoğun olmasa da mutlakın mukayyede hamlinin gerekliliği üzerinden de açıklamalarda bulunurlar. Bu izahları ile hem kendi yaklaşımlarına kanıt sunmuş, hem de muhaliflerinin görüşlerine cevap vermiş olurlar. Bunun bir örneğini Bakara suresinin ilgili ayetinin (2/217) tefsirinde muhalifleri adına zikrettiği delillere cevap verme aşamasında Eş'arî kelâmcı Fahreddin er-Râzî sunar. Müfessir, bu doğrultuda muhaliflerinin, Bakara ve Mâide surelerindeki iki ayet arasında bir mutlaklık-mukayyetlik ilişkisi değil, talîk ilişkisi bulunduğu, dolayısıyla onların her ikisiyle de amel etmenin mümkün olduğu şeklindeki istidlalini cevaplandırırken bu hususa temas eder. Ona göre söz konusu iki ayet arasında bir veya iki şarta talîk değil, mutlak-mukayyetlik ilişkisi vardır. Zira bir veya iki şarta talîk edilen hükmün geçerli olması için, onlardan birine yapılan talîkin diğerine yapılan talîke engel olmaması gerekir. Halbuki bu ihbât meselesi üzerinden gidildiğinde, şayet riddet, tek başına amellerin boşa çıkmasında etkin olsa, bu durumda irtidad üzere ölümün hiçbir vakit bu boşa çıkarmada bir payı olmaması gerekir. Bundan ise, ilgili iki ayette bir ve iki şarta talîk değil, mutlak-mukayyet ilişkisinin bulunduğu anlaşılır.⁹³ Râzî'nin ihsas ettiği hususu, Şâfiî âlim Şirbînî daha açık bir şekilde zikreder. Müellif, Hanefîlere cevap verirken, onların istidlalde buldukları ayetin (Mâide 5/5), mukayyet ayet (Bakara 2/217) üzerinden yorumlanacağını ifade eder.⁹⁴ Böylece mutlak olan ilk ayetin, mukayyet pozisyonda olan ikinci ayete hamledilmesi gerektiğini dile getirmiş olur.

Şâfiîlerin konu ile ilgili yaklaşımlarını temellendirirken onların mutlakı mukayyede hamlettikleri bilgisini Hanefî kaynaklar da belki de onlardan daha güçlü şekilde teyit ederler. Bunlardan biri olan İsmâil Konevî, Şâfiîlerin riddet sonrası imanda, önceki amellerin boşa çıkmayacağı hususunda temel aldıkları Bakara suresi 2/217. ayetini yorumlama aşamasında İmam Şâfiî ve mezhep imamlarının itibara aldıkları kimi noktalara bir istidlal mahiyetinde işaret ederken bu hususa da değinir. Buna göre Şâfiî mezhebinde mutlak mukayyede hamledildiği gibi mefhûm-i muhâlefete de riayet olunur. Öte yandan Mâtürîdîlerin kendi görüşlerini desteklemek için delil getirdikleri “*Kim inanılması gerekenleri inkâr ederse, bütün işlediği boşa gider*”⁹⁵ ayeti de mutlaklık bildiren bir ayettir. Kendilerinin (Şâfiîlerin) dayandıkları “*..İçinizden dininden dönüp kafır olarak ölen olursa, bunların işleri dünya ve ahirette boşa gitmiş olur..*”⁹⁶ ayeti ise mukayyet bir ayettir. Bu durumda mukayyet ayete hamledilmesi gereken mutlak ayet (Mâide 5/5), bu hamlin neticesine

⁹² Âlûsî, *Rûhü'l-meânî*, 1/505.

⁹³ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 6/39.

⁹⁴ Şirbînî, *Tefsîrü'l-Hatîbî-Şirbînî*, 1/162.

⁹⁵ el-Mâide 5/5.

⁹⁶ el-Bakara 2/217.

göre anlamlandırılır. Bu ise, amellerin riddetle boşa çıkması için ölümün vukuu bulması gerektiğini ortaya koyar.⁹⁷

Mutlakın mukayyede yorulması, bu ilkinin ikincisinin anlamına geldiği, diğer bir ifadeyle asıl olanın mukayyedin bildirdiği mana olduğu için, burada Şâfiîler, söz konusu iki ayetten mukayyet olan Bakara suresi 2/217. ayetinin zahiri manasını esas almış olmaktadır. Açıkçası bu durum bir yönüyle onların iki ayetten sadece birini işlevsel hale getirme anlamını tazammun etmektedir. Nitekim Eş'arî kelâmcısı Sa'düddîn et-Teftâzânî (öl. 792/1390) de⁹⁸ bu hamlin "mutlakın" iptali anlamına geldiğini söylerken⁹⁹ aynı hususa işaret ediyor olsa gerektir.

Muhammed Tahir İbn Âşûr (1879-1973) ise konuyla ilgili tarafların mutlak-mukayyed anlayışına yönelik açıklama getirirken farklı bir hususa işaret eder. Hanefîlerin, ilgili ayetlerde mutlakı mukayyede yormamalarında, ihtiyat düşüncesine atıf yapar. Bu manada onların ilgili hükmün itikadla ilişkilendiği, onda zannın yeterli olmadığı düşüncesine dayandıklarına dikkat çeker. Buna karşılık, mutlakı mukayyede hamleden Şâfiîlerin ise bu meselede, furû boyutun itikadî boyutun önüne geçtiği düşüncesinden hareket ettiklerini belirtir.¹⁰⁰ Dolayısıyla ikinci mezhebin, ağırlıklı olarak bu konuyu, zannî bilgi ve zannî delilin de kullanıldığı fûru alanda değerlendirmesi nedeniyle, özel bir ihtiyata gereksinim duymadıklarını vurgulamış olur.

Şâfiî kaynaklar kendi yaklaşımlarını güçlendirmek için Bakara suresi 2/217. ayetinden istidlalde buldukları gibi Hanefîlerin temel dayanağı olan Mâide suresi 5/5. ayetinde yer alan bir ifadeyi de kendi savlarını destekleyen bir noktaya çekmeye çalışırlar. Bu meyanda Şâfiî ilim ehli, Mâide suresinin ilgili ayetinde zikri geçen "ahiretteki hüsrân" pozisyonunun ancak kâfir için söz konusu edilecek olmasına atıf yaparlar.¹⁰¹ Böylece onlar irtidad sonrası İslâm'a dönen kişinin (muhataplarının da kabul ettiği üzere) nihai planda Müslüman olması itibariyle ahiretteki yoksunluğunu ifade eden ebedi azaba duçar kalmayacak olmasının, bu ayetin, muhalifleri tarafından delil olarak kullanılmasına engel teşkil ettiğini ima etmiş olurlar. Buna bağlı olarak da

⁹⁷ İsmâil Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/199.

⁹⁸ Sa'düddîn et-Teftâzânî, Hanefî mi Şâfiî mi olduğu tartışmalı bir isimdir. Hanefî âlimlerin içerisinde onun Hanefî olduğunu söyleyenler olduğu gibi Şâfiî olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Her iki yaklaşımın da kendisine göre delilleri vardır. Bk. Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/300-301. Bu tartışmaların varlığını onun her iki mezhebi de çok iyi bildiğine yormak herhalde yanlış olmayacaktır. Bu noktada Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin iki farklı tavır aldığı çalışmamıza konu olan bu meselede onun ilgili değerlendirmesinin ayrı bir önemi haiz olduğu kuşkusuzdur.

⁹⁹ Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-tavzîh li-metni't-Tenkîh fi usûli'l-fikh*, thk. Zekeriyâ Umeyrat (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/118.

¹⁰⁰ İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/299.

¹⁰¹ Abdullah b. Hicazi b. İbrâhim el-Ezherî Şerkâvî, *Hâşiyetü'ş-Şerkâvî* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/250; İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc*, 4/106.

kendilerinin kabulü olan seçenek, yani amellerin ancak irtidad üzere ölümle gerçekleştiği görüşünün doğru olduğunu iddia etmiş olurlar.

Râzî de muhaliflerinin kendi görüşlerini teyit için başvurdukları Mâide suresindeki ilgili ayetin (5/5) tefsirinde benzer bir açıklamaya yer verir. İşbu ayeti, kendilerinin (Eş'arîler) istidlalde buldukları ilahi kelâm (Bakara 2/217) doğrultusunda açıklar. Bu manada ilk ayette; inanılması gerekenleri inkâr edenin bütün işlediğinin boşa gideceği ve ahirette hüsrana uğrayacağı muhtevastaki ifadelerin, irtidad üzere ölen kişiler için geçerli olduğunu, bu şart her ne kadar ilgili ayette zikredilmese de onun da aslında şart kılındığını kaydeder. Bu hükmünü de ikinci ayetin içeriği üzerinden teyit etmeye çalışır.¹⁰²

Râzî, ayrıca muhaliflerinin konuyla ilgili olarak Bakara süresindeki ayette (2/217) yer alan riddet üzere ölüm ifadesinin, ebedi cehennem azabını karşılamak amacıyla kullanıldığı, bundan amellerin boşa gitmesi için onun şart kılındığı hususunun anlaşılamayacağı yönündeki istidlaline de cevap verir. Buna göre ilgili ayette riddetin amelleri boşa çıkarma hükmünü gerektirmesinin de burada ebedi cehennem azabı gerekmesinin de riddet üzere ölüm şartı ile geçerli olduğuna yönelik delalet vardır. Bu durumda muhataplarının söz konusu yorumu batıl bir söz pozisyonuna düşmektedir.¹⁰³

Bu hususta son olarak Âlûsî'nin zayıf bir rivayet olduğunu ima ile "denildi ki" şeklinde düştüğü bir kaydı takiben Şâfiîler'in zikrettiği söylenen bir istidlale de ilgili ihtiyata dikkat etmek şartıyla, yer vermek uygun olur. Buna göre ilgili ayette (Bakara 2/217) ölüm, amellerin ihbâtı için şart kılınmıştır, şart ortadan kalktığında meşrut (amellerin ihbâtı) da ortadan kalkar.¹⁰⁴ Açıkçası müellif bir önceki başlık altında geçtiği üzere bu sualin cevabını vermiş olsa da bizzat kendisinin bunun Şâfiîler tarafından çok da dillendirilmediğine yönelik yaptığı ihsas, söz konusu istidlalin rivayet yönünden çok da itibara alınmaması gerektiğini göstermektedir. Ancak yine de onun buradaki zikrinin, bir fayda içereceği düşüncesiyle ona yer verilmiştir.

Sonuç

İman korunduğu müddetçe, işlenen günahların, iman ve diğer amelleri asla ortadan kaldırmayacağı görüşünde birleşen Ehl-i sünnet uleması irtidad sonrası yeniden İslâm'a dönen kişinin önceki amellerinin ne olacağı konusunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Konu, işin içerisine bir yönüyle iman-küfür, iman-amel ilişkisi ve dinden dönmenin girmesi itibariyle kelâmî bir görünüm arz etmekte, Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasındaki farkları inceleyen eserlerde

¹⁰² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 11/152.

¹⁰³ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 6/39.

¹⁰⁴ Âlûsî, *Râhü'l-meânî*, 1/505.

kendisine yer bulmaktadır. Bununla birlikte mevzuun klasik kelâm teliflerinden ziyade, özellikle tefsir ve fıkıh çalışmalarında incelendiğini söylemek gerekir. Burada konunun, kelâm, fıkıh ve usul ile ilgili boyutlarının tümünü kuşatan esas kaynakların da tefsirler olduğu görülmektedir. Temel konuları arasında irtidada da yer veren fıkıhta da kimi zaman diğer alanları da ilgilendiren kuşatıcı bilgilere rastlanılmaktadır. Meselenin usûl-i fıkıh alanını ilgilendiren kısmı ise, her iki mezhebin ilgili ayetlerden hareketle tercih ettikleri fikirleri, bu ilim sahasında yer alan mutlak-mukayyet ilişkisi üzerinden temellendirmeleri aşamasında ortaya çıkmaktadır. Yoksa bu ilim dalında hususi bir mesele olarak irtidat sonrası İslâm'a dönüşte amellerin durumu bağlamında bir açıklamanın yer almadığını düşünmek zor değildir.

Çalışma boyunca çoğunlukla Hanefî/Mâtürîdî ve Şâfiî/Eş'arî şeklinde ifade edilen tarafların meseleye bakışında, esas ayrılık noktasının, diğer bir ifadeyle ihtilafın kaynağının; temel alınan ve biri mutlaklık diğeri mukayyetlik bildiren iki ayet arasındaki ilişkiyi tayin hususuna dayandığı anlaşılmaktadır. Mutlakı mukayyede yorma şeklinde genel bir düstura sahip olan Şâfiî/Eş'arîler, amellerin boşa çıkmasını sadece irtidada bağlaması itibarıyla mutlak pozisyonunda bulunan Mâide suresi 5/5. ayetini, boşa çıkmayı riddet üzere ölüme bağlaması açısından mukayyet konumda olan Bakara suresi 2/217. ayeti çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu tavır, mutlakı mukayyede hamletmenin doğal sonucudur. Mutlak ve mukayyedi, mümkün mertebe ayrı ayrı yürürlüğe sokma anlayışına sahip olan, ikisi arasındaki haml ilişkisini sınırlı tutan Hanefî/Mâtürîdîler ise, bu doğrultuda her iki ayeti de ayrı ayrı değerlendirmeye almıştır. Buna bağlı olarak da her iki ayette de riddet ile boşa giden ameller görüşüne ulaşmış, amellerin heba olmasının riddet üzere ölüme bağlandığı Bakara suresindeki ilgili ölüm kaydını ise, hem dünyevî hem de uhrevî plandaki karşılığın ifadesi olarak değerlendirmiştir. Bu şekilde, mutlak konumunda olan Mâide suresinden sırf irtidat ile boşa giden ameller görüşüne ulaşmış, Bakara suresinde de bu fikri sürdürmüş, ayrıca sonuncusundan ilave olarak, ölümlerle bu boşa gitmenin artık geri dönülemez hale geldiği neticesi çıkarmıştır. Böylece onlar ilgili iki ayet üzerinden itlak ve takyidin müstakim şekilde değerlendirilmesinin esas olduğu anlayışının da birer örneğini sunmuşlardır.

Konuyla ilgili dikkat çeken bir diğer detay ise Ebû Hanîfe'yi hem fıkıh hem de itikadi ilgilendiren görüşlerinde rehber edinen İmam Mâtürîdî'nin, amellerin doğrudan irtidat ile boşa çıkacağı şeklindeki Hanefî anlayışı temellendirmek için mutlaklık-mukayyetlik gibi izahlara başvurmayıp bu fikri, ölümlerde seçim yokken, dinden çıkmada iradenin bulunduğu, kula dair hükümlerde ise onun ihtiyarına giren hususların esas olduğu vurgusunda bulunmasıdır. Bu izahı ile müellif, bir yandan ilgili ihbât anlayışının bir gerekçesini sunarken, diğer yandan kulun fiillerinde, onun iradesine büyük bir misyon biçtiğinin hoş bir örneğini sergilemiş olur. Ayrıca o, Bakara suresinde yer alıp da Şâfiîlerin konu ile ilgili yaklaşımlarına temel teşkil eden ilgili ayetteki ölüm kaydını dünyevî ve uhrevî karşılık şeklinde açıklayarak, bu ayet üzerinden Hanefî mezhebinin zor

durumda bırakılmasının önüne geçmiş ve bu yorumuyla sonraki Mâtürîdî müelliflere de esin kaynağı olmuştur.

Amellerin ihbâtı meselesinin bir ayrıntısı pozisyonunda olan bu konuda, taraflar mevzuun fikhî boyutundan olsa gerek, muhaliflerinin görüşünü aktarıp, özellikle ona cevap verme gayreti içerisine girmişlerdir. Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında ihtilafa neden olan diğer klasik kelâm konularına nispetle bu meselede, çok daha yoğun bir şekilde, diğer görüşe atıf yapılması, bir tarafta Ebû Hanîfe, diğer tarafta İmam Şâfiî'nin bulunmasıyla yakın ilişkisi olsa gerektir. Bu durumdan ayrıca ilim geleneğinde mezhepsel planda Hanefî-Şâfiî çekişmesinin, Mâtürîdî-Eş'arî çekişmesinden daha fazla bir karşılığa sahip olduğu yorumunu çıkarmak da mümkün gözükmektedir. Durum her ne olursa olsun sonuç itibarıyla ortada hem fikhî hem de itikadî boyuta sahip bir mesele üzerinden ihtilafın gerçekleştiği, bu doğrultuda da tarafların getirdikleri deliller, verdikleri cevaplarla ilim hazinesine zenginlik kattıkları gerçeği vardır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1408/1987.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. *Rûhü'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. tsh. Ali Abdülbârî Atıyye. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Adevî, Abdullah b. Hüseyin Hâtır Semîn. *Hâşiyetu Lakti'd-dürer bi-şerhi metni Nuhbeti'l-fiker*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1356/1938.
- Bağdâdî, Ebü Mansûr Abdülkâhir. *Usulü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- Birgîvî, Muhammed b. Pir Ali. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sireti'l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullâh Hâfız Muhammed Nâzım en-Nedvî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1432/2011.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*. tsh. Abdüllatif Hasan Abdurrahman. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018.
- Burullusî, Şehâbeddîn Ahmed. *Hâşiyetü'l-Burullusî ala Kenzi'r-râgibîn*. tsh. Abdüllatif Abdurrahman. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *Tefsîru Ebi's-suûd*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Endelüsî, Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *Tefsîrü'l-Bahri'l-muhît*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1432/2010.
- Fehdâvî, Muhammed Mahmûd Latif. *Adâletü's-sahabe inde'l-müslimîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007.
- Hâdimî, Ebü Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarîkati'l-Muhammediyye*. thk. Ahmed Fethi Abdurrahman Hicâzî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Halebî, Kâsım b. Salahüddîn el-Hânî. "Risâle fi elfâzi'l-küfr". *el-Câmi fi elfâzi'l-küfr*. thk. Muhammed b. Abdurrahman el-Hammîs. 363-418. Kuveyt: Dârü İlfâfi'd-Devliyye, 1420/1999.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed. *Gamzu uyûni'l-besâir: şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Hâzin, Alaeddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vil fi meâni't-tenzil=Tefsîrü'l-Hâzin*. tsh. Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer. *Tuhfetü'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Reddü'l-muhtâr ala Dürri'l-muhtâr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvaz. 14 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî. *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunis: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1984.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. haz. Bedreddin Çetiner. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Meymûn, Ebû Bekir. *Şerhü'l-İrşâd*. thk. Ahmed Hicâzî Ahmed es-Sekâ. Kahire: Dârü't-Tezâmün, 1407/1987.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmûu Fetâva İbn Teymiyye*. 37 Cilt. Riyad: Vizâretü'ş-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1425/2004.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dârü'l-Kalem; Beyrut: ed-Dârü'ş-Şâmiyye, 1430/2009.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Kalyûbî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ahmed b. Selâme. *Hâşiyetü'l-Kalyûbî alâ Kenzi'r-râgıbîn*. tsh. Abdüllatif Abdurrahman. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Kaşıkçı, Osman. "Şart/Fürû-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 365-367. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Konevî, Ebü'l-Müfeddâ İsmâüddîn İsmâil b. Muhammed b. Mustafa İsmâil Efendi. *Hâşiyetü'l-Konevî ala tefsiri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*. tsh. Abdullah Mahmûd Muhammed Amr. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Kur'an Yolu. Erişim 5 Ağustos 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Mehmet Boynukalın v.dğr. 18 Cilt. İstanbul: Mîzân Yayınevi, 2005-2011.
- Mütevellî, Ebû Saîd Abdurrahmân. Mütevellî. *el-Ğunye fi usûli'd-dîn*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1987.
- Nablusî, Abdülganî b. İsmâil b. Abdülganî ed-Dımaşkî. *Hadîkatü'n-nediyye şerhi't-tarikati'l-Muhammediyye*. thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Maher Edîp Habbûş-Fâdî el-Magribî. 15 Cilt. İstanbul; Beyrût: Dârü'l-Lübâb, 1440/2019.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Rûyânî, Ebû'l-Mehâsin Abdülvâhid b. İsmâil. *Bahrü'l-mezheb fi fûrû'ı mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ahmed İzzü İnâye ed-Dımaşkî. 14 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1423/2002.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâiü'l-beyân tefsiru ayatî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'l-Gazzali, 3. Basım, 1400/1980.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mesûd b. Mahmûd el-Buhârî el-Mahbûbî. *Tenkihü'l-usûl fi ilmi'l-usûl*. tsh. İbrâhim Muhtar Ahmed Ömer el-Cebertî. Kahire: Matbaatü'l-Muhammediyye, 1356.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. *Kavâtü'l-edille fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Hafız Ahmed el-Hakemî. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419/1998.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Tefsîru's-Semerkandî=Bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1409/1989.
- Şerkâvî, Abdullah b. Hicazi b. İbrâhim el-Ezherî. *Hâşiyetü's-Şerkâvî*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Şeyhzâde, Abdürrahim b. Ali. *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid*. Kahire: Matbaatü'l-Edebiyye, 1317/1899.
- Şeyhzâde, Muhyiddîn Mehmed Kocevî. *Hâşiyetu Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Şirbînî, Şemsüddîn Hatib Muhammed b. Ahmed Şâfiî. *Tefsîrü'l-Hatîbi's-Şirbînî*, thk. İbrâhim Şemsüddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhü't-Telvîh ale't-tavzîh li-metni't-Tenkîh fi usûli'l-fikh*. thk. Zekerîyya Umeyrat. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Useymin, Muhammed b. Salih. *Şerhü Bulûgi'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mûn Şeyha. Beyrut: Dârü'l-Marife, 3. Basım, 1430/2009.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh*. thk. Ömer Süleyman Eşkâr-Abdülkadir Abdullah el-Âni. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1992.